

KERK, NATIE EN ARBEIDERSKLASSE

Een essay over collectieve identificatie, in het bijzonder m.b.t. de (christelijke) arbeidersbeweging in België ¹

PATRICK PASTURE*

IN DIT ESSAY ANALYSEREN WE HET PROCES VAN COLLECTIEVE IDENTIFICATIE IN DE ARBEIDERS-BEWEGING AAN DE HAND VAN HAAR POSITIONERING TEN OPZICHTE VAN KERK, KLASSE EN NATIE IN BELGIË ². HOE BEÏNVLOEDEN DIE VERSCHILLENDE IDENTIFICATIEMODELLEN ELKAAR EN HOE BEPALEN ZIJ DE POLITIEK-IDEOLOGISCHE OPSTELLING VAN DE ARBEIDERSBEWEGING, VOORAL VAN DE CHRISTELIJKE ARBEIDERSBEWEGING, TEN OPZICHTE VAN DE BELGISCHE NATIONALISMEN ³ ?

Daarbij is het nodig te beseffen dat een collectieve identiteit niet zonder meer gegeven is, maar wordt geconstrueerd of ‘verbeeld’ (*imagined*, niet ‘ingebeeld’) ⁴. In dat constructieproces spelen positieve en negatieve identificatie een grote rol, het zich vereenzelvigen met een ideaaltype en het zich afzetten tegen een – deels eveneens ideaaltypische of geconstrueerde – vijand. Identiteit heeft immers in de eerste plaats te maken met plaatsbepaling en afgrenzing, met het maken van een onderscheid tussen ‘ons’ en ‘de anderen’ (inclusie/exclusie). Een onderzoek naar een collectieve identiteit geeft bijgevolg veel aandacht voor de positieve en negatieve identificatiemodellen maar ook – en dat komt in volgende bijdrage veeleer onrechtstreeks aan bod – voor de vraag wie tot de groep behoort en wie niet, hoe scherp die scheiding is en ten opzichte van wie, waarop het groepsbehoren is gebaseerd – op welke gedeelde rituelen en mythes –, en tenslotte hoe de identificatie tot stand komt, onder invloed van welke actoren en processen. Het zich situeren in een groep ligt bovendien niet alleen in eigen handen : een identiteit wordt ook aangepraat door anderen.

I. Klasse, natie en staat

Het lijkt de evidentie zelve dat de arbeidersklasse zelf de eerste identificatiepool van de arbeidersbeweging is. De arbeidersbeweging heeft evenwel in grote mate zelf het arbeidsbewustzijn, dat de grondslag van de arbeidersklasse uitmaakt – het bewustzijn een eigen sociale klasse te vormen, met een eigen status, eigen belangen en eigen waarden - gevormd en gemodelleerd.

1 Met dank aan Hans De Witte en de anonieme reviewers.

2 In een andere context zou zeker *gender* aan dit lijstje moeten worden toegevoegd. Een (nogal abstracte) poging waarbij natie, klasse en gender in één perspectief worden geanalyseerd bij C. BRYAN. Zie ook L.L. FRADER & S.O. ROSE en N.L. GREEN. Daar waar voor marxisten de klasse ‘per definitie’ het dominerend perspectief is, beschouwen een aantal antropologen religie, natie en etniciteit als ‘primordiaal’ : zie bijvoorbeeld C. GEERTZ. Dit onderscheid tussen primordiale en niet-primordiale sentimenten lijkt me echter erg subjectief en weinig vruchtbaar. Zie ook L. VOS, “Nationalisme...” en W. CONNOR, “Ethno-National...”. Een andere benadering bij S.N. EISENSTADT & B. GIESEN.

3 Deze tekst was oorspronkelijk bedoeld als conclusie bij P. PASTURE, “Vlaanderen...” en bouwt daarop verder.

4 Het is wellicht niet overbodig erop te wijzen dat de idee dat collectieve identiteit geconstrueerd wordt, niet betekent dat dit in het luchtledige gebeurt, zonder relatie met de ‘objectieve’ werkelijkheid (cf. L. VOS, “Nationalisme...”, p. 291-320 en E. DEFOORT, spec. p. 53 e.v.). Over dit constructieproces zie in het bijzonder A. MELUCCI, S. MACDONALD, alsook B. KLANDERMANS.

Dat betekent echter ook dat de sociale werkelijkheid van de arbeidersklasse door de arbeidersbewegingen verschillend wordt geïnterpreteerd. Marxisten, anarchisten, christendemocraten, etc. hebben elk een andere visie, een ander *discours*, met betrekking tot de arbeidersklasse, over wie ertoe behoort, hoe zij zich verhoudt tot andere sociale groepen en wat er het wezen van uitmaakt. Bovendien is hun visie in de loop der tijden veranderd. De wijze waarop over de arbeidersklasse wordt gedacht, heeft evenwel consequenties voor de relatie tot andere identificatiepolen en met name dus ook voor de nationale oriëntering; de verschillende arbeidersbewegingen en -ideologieën ontwikkelden dan ook uiteenlopende visies op de natie-staat⁵. Dit willen we in het volgende duidelijk maken voor België. We beginnen met een korte inleiding over het socialistische denken over de internationale arbeidersstrijd⁶.

Van internationalisme tot nationale integratie

De internationale verbondenheid van alle arbeiders behoort voor velen tot de grondslagen van de *condition ouvrière*. In de klassieke marxistische interpretatie is de industriële staat in de eerste plaats de politieke structuur waarin de bourgeoisie de macht uitoefent ten nadele van de arbeiders; het nationalisme wordt dan ook beschouwd als een poging om de arbeidersklasse te verdelen en de arbeidersstrijd te verzwakken. Maar tegelijk vormen grote en sterke staten een essentiële voorwaarde voor de ontwikkeling van de kapitalistische maatschappij – en dus ook voor de socialistische revolutie; vandaar dat nationalisme als het streven naar een sterke eigen (natie-) staat in pre-industriële samenlevingen wel als een stap voorwaarts kan worden beschouwd. Die conclusie leidde overigens tot het onderscheid tussen volkeren mét en volkeren zònder geschiedenis, waarbij deze laatste niet in staat worden geacht een eigen nationale staat te kunnen dragen⁷. Deze analyse verklaart waarom het marxisme – in tegenstelling tot vroeg-socialistische, ‘utopische’ theorieën – de natie-staat nooit heeft afgewezen. Bovendien kan men zich de vraag stellen of de arbeidersklasse op geen enkele wijze deel kan uitmaken van de staat of dat zij deze burgerlijke identificatie kan doorbreken en transformeren in een ‘arbeidersparadijs’. Volgens John Schwarzmantel is dat laatste wezenlijk voor het sociaal-democratisch perspectief⁸.

De moeilijkheid bestond er evenwel steeds in deze gerichtheid op de staat te verzoenen met een internationaal perspectief. Voor het klassieke marxisme vormt de staat het kader waarin de arbeidersstrijd gestalte moet krijgen en waarin de arbeidersdemocratie tot stand moet komen, de sokkel ook waar de internationale arbeidersactie op moet gegrondvest worden. Hoewel de klassenstrijd internationaal gedacht wordt en de

5 Cf. M. FORMAN; P. PASTURE & J. VERBERCKMOES (eds.); J. SCHWARZMANTEL en S. BERGER & A. SMITH (eds.).

6 Volgend al te summier overzicht hebben we verder uitgewerkt in de inleiding tot P. PASTURE & J. VERBERCKMOES (eds.), p. 1-41.

7 Zie in het bijzonder R. ROSDOLSKY.

8 We volgen hier vooral J. SCHWARZMANTEL.

- De vlag van de antisocialistische katoenwerkersbond "Recht en Plicht", opgericht in 1887, die uitgroeide tot de eerste christelijke vakvereniging. Het tafereel is niet toevallig op een karakteristieke manier geïncenseerd : de appelboom, het middeleeuwse Gent als decor, de rustieke bloemenrand, de Vlaamse leeuw, het stralende kruis waarnaar de vredige blik is gericht...
(Foto KADOC, Leuven)

arbeiders zich internationaal moeten organiseren, moet die internationale samenwerking daarom gestalte krijgen via trans-nationale samenwerking. Vanuit die optiek bestaat er geen tegenstelling tussen nationalisme en internationalisme : het één staat in functie van het ander ⁹.

In de loop van de negentiende eeuw en vooral na de Frans-Pruisische oorlog van 1870 groeide er een tegenstelling tussen nationalisme en internationalisme, waarbij het nationalisme van kleinere regio's zich verbond met de reactie tegen de moderniteit. In Frankrijk, Duitsland, België en Hongarije associeerde de stedelijke socialistische arbeidersbeweging zich de facto met de dominante taal en de leidende etnische groep en zette zij zich af tegen het regionalistische of nationalistische streven dat door de conservatieve burgerij en clerus werd gepropageerd ¹⁰. Toch mag men de betekenis van het exclusieve en conservatieve nationalisme vóór de Eerste Wereldoorlog niet overschatten ¹¹. Tevens bleef de afwijzing van nationalistische aspiraties door de socialistische beweging ook na 1870 niet algemeen, hoezeer een aantal nationalistische bewegingen ook tegen het 'internationalisme' van de socialisten tekeer gingen ¹². Zo poogden onder meer de austromarxisten Karl Renner (*Staat und Nation*, 1899) en Otto Bauer (*Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, 1907) het nationale identiteitsbesef te verzoenen met een multiculturele staatsstructuur ¹³. Maar veel essentiëler was dat de socialistische arbeidersbeweging, ondanks haar revolutionaire en internationalistische retoriek, zich via haar reformistische praktijk in de staat - steeds meer gedacht als natie-staat - integreerde ¹⁴.

De relatie tot de staat vormt overigens een belangrijk onderscheid tussen marxisten en socialisten enerzijds en utopisten en anarcho-syndicalisten anderzijds. Voor deze laatsten was het afwijzen van het staatsgezag wezenlijk. Vandaar dat zij het proces van integratie van de marxistische en sociaal-democratische bewegingen in de nationale staten niet zonder meer volgden. Dit verklaart de op het eerste gezicht paradoxale vaststelling dat de zeer internationalistisch georiënteerde anarchistische of syndicalistische bewegingen, die het nationalisme zeer duidelijk als een burgerlijke ideologie identificeerden en de integratie van de arbeidersbeweging in de nationale staat radicaal afwezen, in het bijzonder ook in het 'staatssocialisme', in de praktijk wel gevoelig konden zijn voor

9 Over de relatie nationalisme en internationalisme zie vooral de originele analyse van C. STRIKWERDA, "Reïnterpreting..." en ID., *How World War I...*

10 L. WILS, "The Workers' movement...", spec. p. 171; E. J. HOBSBAWM, *Natie...*, hoofdstuk 4.

11 C. STRIKWERDA, *How World War I...*

12 E. J. HOBSBAWM, *Natie...*, p. 160 e.v.

13 Zie bijvoorbeeld S. MATTL & M. VAN DER LINDEN, en vooral M. FORMAN, hoofdstuk 2; E. NIMNI; R. LÖW; H. MOMMSEN en H. KONRAD. Er weze evenwel opgemerkt dat ook het austromarxisme de staat een centrale rol toebedeelde.

14 R. GALLISOT; M. VAN DER LINDEN; C. STRIKWERDA, *How World War I...*; alsook diverse bijdragen en *reports* in *International Labor and Working Class History*, 48 (Fall 1995).

regionale aspiraties, zoals het geval was in Catalonië en, zoals Jan Moulaert aantoonde, in Vlaanderen (al kan er daarom ook geen sprake zijn van een politiek-nationalistische oriëntering)¹⁵.

Het organische christelijke denken over klasse, natie en Staat

Christenen zagen de werkelijkheid nooit als een klassenstrijd (althans niet tot de late jaren zestig, op een enkele geïsoleerde uitzondering na), maar veeleer als een gelede maatschappij, als een menselijk lichaam, met de arbeiders als armen. Katholieken hadden daarbij bovendien een geïdealiseerd beeld van de middeleeuwse standenmaatschappij voor ogen. De arbeiders worden daarin wel degelijk als een afzonderlijke groep gezien, met eigen kenmerken en verantwoordelijkheden. Slechts langzaam echter groeide het bewustzijn dat de arbeidersklasse – ‘stand’ – in het kapitalisme werd uitgebuit en dat de arbeiders het recht hadden om dat onrecht zelf te bestrijden. Dat bewustzijn was nog nauwelijks aanwezig in de jaren 1890 (*Rerum novarum*, 1891), het breekt wel door na de eeuwwisseling. Die feitelijke erkenning ligt overigens aan de basis van de christen-democratie zelf.

Het christelijke sociale denken onderscheidt verscheidene sociale groepen en subgroepen, die op elkaar zijn aangewezen en in principe harmonisch zouden moeten samenleven¹⁶. Ook de arbeiders-‘stand’ zelf wordt niet erg homogeen voorgesteld. Vooral na de Tweede Wereldoorlog valt alleszins voor België op hoezeer de christelijke arbeidersbeweging aandacht had voor verschillen in de arbeidersklasse zelf, zeker in vergelijking met de socialistische vakbond, en specifieke acties en structuren opzette voor bepaalde groepen (in de eerste plaats voor vrouwen en migranten, die onderscheiden werden volgens nationaliteit). Met deze gedifferentieerde strategie nam ze overigens een strategische voorsprong op de socialisten in de strijd om ‘nieuwe’ werknemerscategorieën in de jaren zestig en zeventig¹⁷. Het is niet duidelijk of dat ook elders het geval was, maar voor de naoorlogse periode zijn er met de CFTC/CFDT (*Confédération française des*

15 W. THORPE (spec. p. 244 e.v.); J. SCHWARZMANTEL, p. 52 e.v.; M. FORMAN, p. 22-41; K.-J. NAGEL, “Forschungen...”; J. JORDANA & K.-J. NAGEL. Voor Vlaanderen. zie noot 62.

16 P. PASTURE, “Où sont ...”. Het beeld van de samenleving als lichaam gaat terug op Rom. XII, 5 en I Cor., XII, 26 en komt voor in *Quadragesimo Anno*, p. 151. Zie C. VAN GESTEL, spec. p. 239 e.v.; E. GUERRY, spec. p. 61-62; M.D. CHENU.

17 A. SPINEUX; P. PASTURE, “Belgium ...”; ruimer ook C. STRIKWERDA, “Catholic ...”. Men kan daar tevens het kaderpersoneel aan toevoegen, waarmee de christelijke vakbeweging de ‘grenzen’ van de arbeidersklasse verder aftastte dan het ABVV. Ook in Frankrijk was het kadersyndicalisme van christelijke inspiratie (G. GRUNBERG & R. MOURIAUX). Er weze opgemerkt dat de katholieken (en wellicht ook de socialisten) niet in elk land hetzelfde beeld van de arbeidersklasse hadden. In Nederland bijvoorbeeld werden de (hogere) bedienden volgens de richtinggevende interpretatie van het episcopaat tot de jaren vijftig niet tot de arbeidersstand gerekend, weliswaar tot onvrede van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging KAB (H. RIGHART, “De ene...”, p. 79-81). Men zou kunnen veronderstellen dat de sociaal-katholieke maatschappijvisie meer beantwoordt aan een landelijke samenleving en de socialistische maatschappijvisie(s) veeleer geënt is (zijn) op een stedelijke en industriële leefomgeving. In de mate dan dit maatschappijbeeld

Travailleurs chrétiens, in 1964 gedeconfessionaliseerd tot *Confédération démocratique du Travail*), en het CNV (Christelijk Nationaal Vakverbond) in Nederland (maar niet met de katholieke vakbeweging) duidelijk indicaties van wel ¹⁸.

Vanuit een dergelijke visie op de positie van de arbeiders in de samenleving wordt het principe van een onvermijdelijke en noodzakelijke klassenstrijd uiteraard afgewezen. Tot de jaren zestig werd dit ideaalbeeld van een harmonische samenwerking gedeeld door alle georganiseerde christelijke arbeidersbewegingen. Het simpele erkennen van de klassenstrijd in een aantal christelijke arbeidersorganisaties vanaf de jaren zestig leidde steeds tot het in vraag stellen van de identiteit als christelijke organisatie en de relatie met de Kerk; ondanks de populariteit van de bevrijdingstheologie en de ‘nieuwe politieke theologie’ blijft de hoofdstroom in het christelijk sociaal denken de klassenstrijd en het christelijk sociaal gedachtegoed onverenigbaar achten ¹⁹.

Ook zonder een expliciet discours over de plaats van natie en staat is het duidelijk dat een dergelijke visie op de samenleving, hoe concreet ingevuld ook, een grotere identificatie met een natie of etnie toelaat dan dit van de ‘internationale’ klassenstrijd ²⁰. Protestanten hebben zich steeds laten opmerken door een grote nationale betrokkenheid, soms tot in het extreme toe. Dat is met name het geval voor de Lutherse Kerken; in Scandinavië alsook in de oude Duitse landen ten tijde van het Keizerrijk – en in de perceptie ook nog na de Eerste Wereldoorlog – waren (en zijn) zij staatskerken. Bij calvinisten lijkt die identificatie kleiner, onder meer omdat zij het principe huldigen van “sovereiniteit in eigen kring” ²¹. In het katholieke denken is er eveneens heel wat plaats ingeruimd voor staat en natie, maar die wordt getemperd door een na de Franse Revolutie gegroeide argwaan tegen een te sterke staat, die de positie van de kerk kan bedreigen. Vóór de Franse Revolutie was de kerk ook in katholieke landen alleszins de facto een staatskerk, wat overigens ook in de negentiende en deels twintigste eeuw het geval bleef in Spanje en Oostenrijk.

De essentie van het katholieke denken over de staat sinds de negentiende eeuw is dat het individu steeds ingekapseld is in een geheel van gemeenschappen, waarvan de staat er één is, zoals het gezin, het beroep en de Kerk zelf. Tussen de staat en het individu

refereert naar een geïdealiseerde middeleeuwse en in hoofdzaak agrarische samenleving is dit ongetwijfeld tot op zekere hoogte waar. Dit betekent echter hoegenaamd niet dat de christelijke arbeidersbeweging enkel of zelfs hoofdzakelijk in semi-agrarische gebieden en minder door de grootindustrie getekende arbeidersgroepen zou doordringen. In Duitsland en Nederland was dat immers niet het geval, echter wel in Vlaanderen.

18 Zie verschillende bijdragen in P. PASTURE, J. VERBERCKMOES & H. DE WITTE (eds.).

19 P. PASTURE, *Christelijk syndicalisme...*

20 Hoe dat in concreto het geval is, wordt mooi aangetoond door Ludger Mees voor Spaans Baskenland (L. MEES, “Nationalismus...”, spec. p. 379).

21 E. TROELTSCH. Zie ook voor recente interpretaties vooral S. HELLEMANS, “Zuilen...”; J. MADELEY, “Politics and the Pulpit...” en Id., “Politics and Religion...”.

staan bovendien nog andere regionale verbanden, die elk hun plaats hebben ²². Elke gemeenschap heeft daarin zijn eigen functie, taken en verantwoordelijkheden, waarbij gezocht wordt naar een ‘natuurlijk evenwicht’: dit is de essentie van het subsidiariteitsprincipe en overigens ook van zijn calvinistische pendant “sovereiniteit in eigen kring” ²³. In uitvoering van dit principe krijgt de staat de functie van behoeder van het algemeen welzijn, vooral op het vlak van de defensie, de politie en het gezag, maar kan hij verder slechts tussenkomen waar andere ‘gemeenschappen’ en het vrije initiatief tekortschieten – wat overigens heel wat ruimte laat voor interpretatie.

Bij het ontstaan van de christelijke arbeidersbeweging stond het antisocialisme centraal. In dat antisocialisme kunnen evenwel twee elementen onderscheiden worden, enerzijds verzet tegen het antiklerikalisme dat het continentaal-Europese socialisme impregneerde, en anderzijds een reactie tegen het internationalisme van de Eerste Internationale. Dit laatste kwam in de eerste plaats tot uiting in de Oostenrijkse dubbelmonarchie en het Wilhelmische keizerrijk, waar de christelijke arbeidersbeweging zich uitgesproken patriottisch en monarchistisch opstelde ²⁴. In Nederland stond het CNV geboekstaafd als uitgesproken Oranjegezind ²⁵ – voor de katholieke arbeidersbeweging lag dat op het eerste gezicht moeilijker, maar een sterke nationale oriëntering vormde toch een onderdeel van de emancipatiestrijd van de katholieken in de Nederlandse samenleving. In gebieden of bij volkeren waar een nieuw eigen natiebewustzijn tot ontwikkeling kwam, zoals in Spaans Baskenland, Vlaanderen, Slovenië en bij de Poolse arbeiders, werd deze nationalistische bewustwording, die tegelijk ook een etnische bewustwording in zich sluit, in de eigen ideologie geïncorporeerd, iets waar marxistisch geïnspireerde bewegingen niet of veel moeilijker toe in staat bleken. De scheidingslijn met (niet-christelijke) nationalistische arbeidersbewegingen was dan ook niet groot ²⁶. Daarbij kan verwezen worden naar de Poolse-nationalistische vakbeweging ZZP vóór de Tweede Wereldoorlog en naar de Baskische vakbeweging ELA/STV ²⁷. De Canadese christelijke vakbeweging kwam tot stand door een fusie van confessioneel-katholieke vakorganisaties enerzijds en anti-internationalistische (anti-Amerikaanse) vakbonden ²⁸.

22 C. ALIX; J.M. MAYEUR, p. 223-239 (over het nationalisme zie ook p. 177 e.v. en *passim*).

23 Het subsidiariteitsprincipe beleeft een ‘nieuwe jeugd’ in het debat over de Europese integratie en met name over de afbakening van de bevoegdheden tussen de nationale en Europese overheden. (E. O’SHEA; K. VAN KERSBERGEN & B. VERBEEK; G.A. BERMANN). Het katholieke subsidiariteitsprincipe en het protestantse ‘sovereiniteit in eigen kring’ dekken elkaar wel niet volledig.

24 Algemeen zie P. PASTURE, “Anti-internationalisme...”, concreet M. SCHNEIDER en L. REICHHOLD.

25 Mededeling van J.P. Balkenede op het symposium *100 jaar Industrie en Voedingsbond* CNV, Nationaal Vakbondsmuseum, Amsterdam, 18.IV.1996.

26 Zie P. PASTURE, “Anti-internationalisme...” en P. PASTURE & J. VERBERCKMOES. Op de Belgische situatie gaan we verder in de tekst in.

27 Over de ZZP zie J.J. KULCZYCKI, *The Foreign Worker...* en Id., *The Polish Coal Miners’ Union...* en over ELA/STV, L. MEES, “Social Solidarity...”.

28 J. ROUILLARD.

In het algemeen verzette de christelijke arbeidersbeweging zich bovendien tegen een al te centralistische staatsopvatting en had zij oog voor regionale of zelfs nationale aspiraties. Zo concludeert Michel Launay met betrekking tot de Franse christelijke vakbeweging, dat die in 1919 “*régionaliste*” was “*par vocation et nécessité*”. De CFTC is inderdaad in de eerste plaats regionaal opgebouwd. Dat heeft te maken met haar ontstaansgeschiedenis via de ontwikkeling van een katholieke sociale actie en van christelijke vakbonden in bepaalde streken, gedragen door enkele lokale krachtige figuren – in Noord-Frankrijk, in de Elzas, de Franche-Comté, in de streek rond Lyon, in Bretagne – maar volgens Launay ook met “*la vieille tradition catholique de la promotion des régions françaises (voire des ‘provinces françaises’)*”²⁹. Een historisch gegroeide regionale structuur is overigens ook kenmerkend voor het ACV in België³⁰.

II. Kerk en arbeidersbeweging

De universele katholieke kerk was voor de socialisten zeker geen identificatiemodel, al poogde het socialisme net zoals de katholieke sociale beweging de ‘gelovigen’ in te kapselen in een eigen afgescheiden wereld en van de eigen idealen te doordrenken³¹ – waarbij het internationalisme en het antiklerikalisme als belangrijke socialistische waarden werden ingehamerd. Overigens ontwikkelde de socialistische beweging, mede onder invloed van de vrijmetselarij, daarbij een ritualistiek die zeer sterk doet denken aan kerkelijke rituelen³². Het antiklerikalisme van de Belgische socialisten, zoals trouwens ook van Fransen en Duitsers, lag in grote mate aan de basis van de vorming van anti-socialistische en christelijke arbeidersbewegingen, vooral van de vakbonden. In landen waar de arbeidersbeweging zich niet tegen de Kerk opstelde en waar er zich geen conflict tussen kerk en staat voordeed, zoals in de Scandinavische en de Angelsaksische landen, ontstond geen christelijke arbeidersbeweging³³.

Maar ook voor de vroege christelijke arbeidersbeweging was de Kerk, en zeker de katholieke kerk, als dusdanig niet onmiddellijk een model waarmee men zich wilde verbinden. De christelijke arbeidersbeweging ontstond in de eerste plaats uit anti-socialisme, waarbij geen duidelijk positief identificatiemodel bestond. Het ideaalbeeld was veeleer dat van de Britse *trade unions* of, minder bekend, de *Knights of Labour*³⁴. Gaandeweg zouden de christelijke vakbonden hoe dan ook (ook het CNV in Nederland) steeds

29 M. LAUNAY, p. 30-32 (citaat 30).

30 J. MAMPUYS.

31 S. HELLEMANS, *Strijd...*; K. TENFELDE.

32 Zie P. VERBRUGGEN; S. PRÜFER (met dank aan Paule Verbruggen en Sebastian Prüfer); W. SPOHN; J.E. SMITH; C. LANE; S. YEO. Vergelijk ook Erhard Lucas’ opmerkelijk essay over de betekenis van religie voor de geschiedenis van de Duitse arbeidersbeweging (E. LUCAS) (met dank aan Klaus Tenfelde).

33 P. PASTURE, *Histoire...* Zie ook D. DURAND; M.P. FOGARTY en D. HANLEY.

34 Zie voor Nederland (spec. Abraham Kuyper) A. BORNEBROEK, p. 64-66.

meer een confessioneel imago krijgen en zich de facto confessioneel opstellen. Zowel de antiklerikalen als de kerken zelf hadden er om uiteenlopende redenen immers alle belang bij de christelijke vakbeweging zo voor te stellen, de enen om hun concurrenten in een ‘negatief’ daglicht te stellen, de anderen om de christelijke vakbonden te kunnen recupereren of onder controle te krijgen. Dat laatste belette overigens niet dat ook na de Eerste Wereldoorlog de christelijke vakbeweging nog zwaar onder vuur werd genomen door kerkelijke milieus, inzonderheid vanuit de katholieke kerk en de Katholieke Actie; de evangelische kerk in Duitsland bleef bij haar gereserveerde houding³⁵.

De relatie van de christelijke arbeidersbeweging met de Kerk was dan ook steeds ambigu en hing in grote mate af van de ontstaansgeschiedenis van de lokale christelijke arbeidersbeweging en van de positie die de lokale kerk tegenover de sociale problemen innam. Ook binnen de universele Roomse kerk konden de verschillen zeer groot zijn, zeker tussen verschillende staten, maar ook binnen één nationale staat. Een en ander kwam trouwens tot uiting in de Duitse *Gewerkschaftsstreit* in de jaren 1900-1912 tussen de op interconfessionele leest geschoeide christelijke vakbonden in het Westen van Duitsland en de Berlijnse katholieke vakafdelingen die werden opgericht in de schoot van de katholieke werkliedenbonden en een strikt confessioneel en klerikaal karakter hadden³⁶. Het christelijke sociale denken vormde voor de christelijke arbeidersbeweging een belangrijke inspiratiebron, maar als het op de concrete uitwerking ervan aankwam, waren eigen accenten mogelijk, ook bij katholieken³⁷. Ook de relaties met de hiërarchie lagen vaak moeilijk, zelfs al kon de katholieke arbeidersbeweging na 1891 meestal rekenen op actieve steun van priesters³⁸. Dat neemt niet weg dat de inhoud van het katholieke sociale denken, zoals hierboven al tot uiting is gekomen, wel degelijk de krachtlijnen van de maatschappijvisie van de christelijke arbeidersbeweging bepaalde en tevens haar interpretatie van de arbeidersklasse als ‘stand’ mee inkleurde.

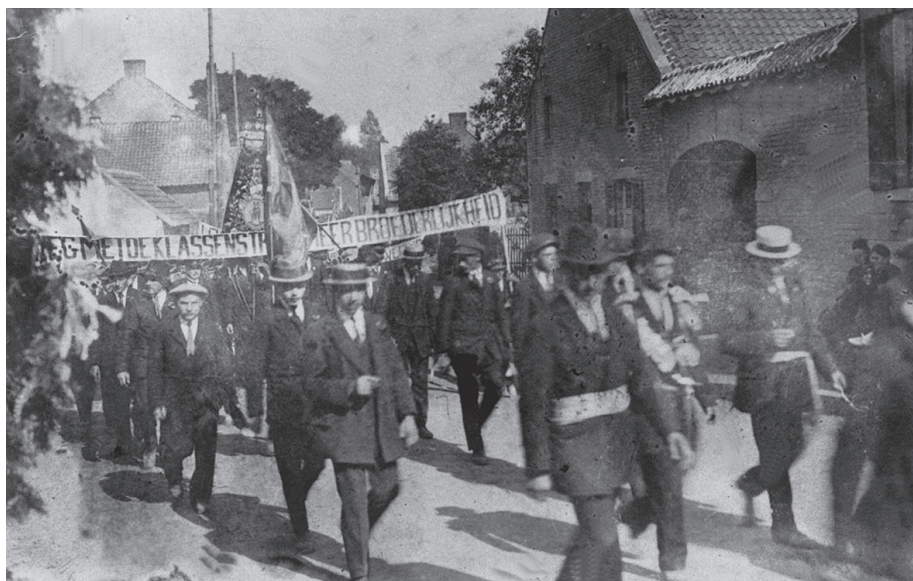
In de context van deze bijdrage is echter vooral de sociale dimensie van het christelijke of katholieke karakter van belang. Een christelijk etiket impliceerde immers een band met andere christelijke of katholieke organisaties, in landen als België, Nederland, Zwitserland, Oostenrijk en Duitsland (tot 1933) de integratie in een christelijke of katholieke zuil. Via deze banden – en dat vormt uiteraard een belangrijk onderscheid met de socialisten – was de CAB bovendien ook verbonden met de andere sociale klassen. Het moge duidelijk zijn dat deze sociale context van het grootste belang was voor de collectieve identificatie: enerzijds bevestigde die in de ogen van de buitenstaanders de ‘confessionele’ identiteit van de christelijke arbeidersbeweging, anderzijds bevorderde die integratie haar confessionalisering zowel rechtstreeks, door vormingsactiviteiten en

35 Uitgebreid in P. PASTURE, *Histoire...* Voor Duitsland zie vooral M. SCHNEIDER, *passim*.

36 M. SCHNEIDER, *passim*.

37 P. PASTURE, “Het ACV...”. Voor een ruimer internationaal en comparatief perspectief zie mijn studie *Histoire...*

38 Zie voor een algemeen perspectief S. KALYVAS.

- “Weg met de klassenstrijd”, “Meer broedertijkheid” zijn de leuzen waarmee christelijke syndicaten het socialisme verwerpen. Betoging van mijnwerkers te Eisden, 10 juli 1921. (Foto KADOC, Leuven)

dergelijke, als onrechtstreeks door de veelvuldige onderlinge contacten, die bovendien steeds exclusiever werden ³⁹.

Die verbondenheid kon belangrijke repercussies hebben op de regionale of nationale oriëntering ⁴⁰. Zij heeft evenwel ook tot gevolg dat de algemene oriëntaties van de Kerk consequenties hebben voor de mogelijkheden van de christelijke arbeidersbeweging. Hier is vooral de wijze waarop de Kerk zich verzette tegen de moderniteit van belang alsook haar associatie met de nationale beweging. De christelijke arbeidersbeweging kon pas ontstaan in het kader van de antimodernistische reactie van de Kerk, maar ook enkel als deze voorafgaandelijk het belang van de massa had ontdekt en het volk durfde te mobiliseren en organiseren ⁴¹. Het is evenwel duidelijk dat de nationale oriëntering van de Kerk repercussies heeft voor de arbeidersbeweging, ook al geniet zij in haar politieke opstelling van een grote autonomie. In dit verband kan bovendien de aandacht gevestigd worden op de mondiale dimensie van de katholieke kerk en, vooral, van de christen-democratie als transnationale beweging, die de christelijke arbeidersbeweging

39 Cf. P. PASTURE, *Histoire...*; S. HELLEMANS, “Zuilen...”; Id., *Strijd...*; H. RIGHART, *De katholieke zuil...*

40 Zie verder voor het voorbeeld van de Franstalige katholieken in België.

41 Zie voor een recente en tevens vernieuwende synthese KALYVAS, *The Rise...* (zie evenwel onze kritische bespreking in het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, ter perse). Vgl. voor Spanje ook F. LANNON en C.M. WINSTON.

in principe een basis gaf voor internationale contacten – die overigens herhaaldelijk erg belangrijk bleek en haar mede in staat heeft gesteld te overleven ⁴².

III. België in stukken : Kerk, natie en klasse

De arbeidersklasse zelf, zowel als de Kerk, zijn belangrijke identificatiepolen – zowel in positieve als in negatieve zin – voor de (christelijke) arbeidersbeweging, die elkaar wederzijds beïnvloeden en die niet zelden met elkaar conflictueren. Zoals uit het bovenstaande al wel is gebleken, beïnvloeden zij ook in een aanzienlijke mate de wijze waarop aan de nationale of regionaal-etnische dimensie gestalte wordt gegeven. Die is immers al evenmin gegeven: natie en volk zijn net zo goed geconstrueerde werkelijkheden, “*imagined communities*” (Benedict Anderson) ⁴³. Laat ons dit concretiseren voor de ontwikkeling van de Belgische arbeidersbeweging. De verschillende elementen die we willen vergelijken (Kerk, klasse en natie) zijn immers prominent aanwezig in België : zij vormen elk een basis voor een van de breuklijnen die deze kleine samenleving doorklieven, maar die onder controle gehouden worden door een complex politiek systeem waarbinnen de arbeidersbeweging een grote rol speelt. Zoals in Nederland is de arbeidersbeweging er verdeeld tussen een socialistische en een christelijke vleugel, terwijl ook de regionale dimensie haar invloed doet gelden.

Daarbij kijken we zowel naar Vlaanderen als Wallonië en België. We gaan daarbij vooral na welke regio('s) een referentie voor de beweging betekende(-n) en hoe deze de verhouding tussen volk en staat, tussen etnie en natie zag. In onze terminologie maken we daarvoor een onderscheid tussen Vlaams- (of Waals-) gezinden in het algemeen en Vlaams- (of Waals-) nationalistes : de term (politieke) nationalistes reserveren we voor diegenen die, in de betekenis die Gellner aan het nationalisme geeft, streven naar een samenvallen van etnische en nationale grenzen ⁴⁴. De termen Vlaamsgezind en flamingant respectievelijk Waalsgezind hanteren we zowel voor diegenen die een cultureel ‘nationalisme’ aanhangen of ijveren voor een federatieve staatsinrichting als voor de nationalistes in enge zin ⁴⁵.

42 Door haar contacten met andere christelijke organisaties en in het bijzonder met de machtige Europese christendemocraten kon de internationale christelijke vakbeweging, die op zich op Europees niveau bijzonder weinig voorstelde, bijvoorbeeld zich wel een zekere positie in de Europese instellingen afdwingen. P. PASTURE, “The fist of the dwarf...”. De internationale contacten met de katholieke kerk lagen in de praktijk veel moeilijker. Cf. P. PASTURE, *Histoire...*

43 B. ANDERSON.

44 E. GELLNER, p. 9-17.

45 Sommige auteurs geven er de voorkeur aan de term nationalisme zo ruim mogelijk te definiëren, met als argument dat de natie een geconstrueerd begrip is en dat bijgevolg de betekenis van nationalisme erg kan verschillen. Precies daarom lijkt het mij echter juist noodzakelijk om het onderscheid expliciet te maken, omdat door dezelfde terminologie te gebruiken, de verschillen onder de mat dreigen te worden geveegd (waardoor dergelijke auteurs eigenlijk het omgekeerde bereiken van wat zij beogen). Dat is m.i. het geval met R. DETREZ & M. BLOMMAERT, met name in de inleiding p. 8-29, alsook met M. REYNEBEAU (spec. p. 21-51, maar vgl. p. 119-120).

Laat ons voor alle duidelijkheid even de belangrijkste elementen van de ontwikkeling van de ‘nationalismen’ in België in herinnering brengen, in de eerste plaats de verschuivingen in de Vlaamse Beweging. De Vlaamse Beweging was in oorsprong (in de jaren 1840) immers een Belgisch-nationale taal- en cultuurbeweging die zich verzette tegen de algemene verfransing, die de tweetaligheid of het bi-culturalisme als een typisch ‘Belgische’ eigenschap promootte, en zich mede daarom inzette voor de ontwikkeling van het Nederlands; zij gaf echter wel een reële inhoud aan ‘Vlaanderen’ als geografische entiteit. Zij evolueerde tot een Vlaamse taalbeweging die in Vlaanderen het Nederlands naast het Frans voorstond. Daarbij ontwikkelde zich, vooral na 1848, een sociaal-economische dimensie. Frans was immers de taal van de elite, en dus een handicap voor Nederlands- (Vlaams-) sprekenden die hogerop wilden komen. Tevens werd de taalstrijd gepolitiseerd. Maar pas net vóór en vooral tijdens en na de Eerste Wereldoorlog ontstond binnen de brede Vlaamse Beweging een politiek-nationalistische stroming die brak met België; een fractie van deze Vlaams-nationalisten zocht onderdak binnen een Groot-Nederlands perspectief. De gematigde hoofdstroom van de Vlaamse beweging onder leiding van de christendemocratische politicus Frans Van Cauwelaert streefde echter de vernederlandsing van Vlaanderen na binnen een Belgisch kader⁴⁶. Pas in de jaren zestig zou zich dat vertalen in een eis voor federalisme. De successen van de Vlaamse beweging, in de eerste plaats met betrekking tot het gebruik van het Nederlands (in Vlaanderen), riepen een anti-Vlaamse reactie in het leven. De Waalse beweging gaat tot op heden gebukt onder de ambiguïteit tussen een Waalse identificatie enerzijds en een ‘Franskiljonse’ reactie anderzijds, wat zich vooral toespitst op het probleem van het tweetalige (maar hoofdzakelijk Franstalige) Brussel en de zich snel verfransende Brusselse rand. Onder meer door de economische neergang van Wallonië na de Tweede Wereldoorlog en de algemene heropleving van het regionalisme in de jaren zeventig groeide er in de Waalse Beweging ook een positieve identificatie met Wallonië en werd, door een minderheid weliswaar, zelfs het ‘Waal’ ontdekt als regionale taal van Wallonië, die steeds door het Frans was verdrukt⁴⁷.

Vooraf moet tevens opgemerkt worden dat de sociale geografie van België een grote invloed had op de ontwikkeling van de arbeidersbeweging. Die volgde immers voor een deel, zij het relatief laat, de industriële evolutie en ontstond het eerst in de industriële centra Gent, Brussel en vooral de Waalse industriële as van Samber en Maas (de Borinage en Luik). In deze streken werd een hecht industrieproletariaat gevormd, dat gevoelig bleek voor socialistische ideologieën: syndico-anarchistisch in de Borinage en in toenemende mate, onder meer onder Duitse invloed, sociaal-democratisch. Wegens het repressieve karakter van de nochtans ‘liberale’ Belgische overheid en de politieke

46 L. VOS & M. DETREZ (eds.); E. WITTE & H. VAN VELTHOVEN, p. 54 e.v. en L. WILS, *Histoire...*

47 Over de Waalse Beweging zie L. WILS, *Histoire...*; CH. KESTELOOT, “Le Mouvement Populaire Wallon...”; ID., “Mouvement wallon...”; en PH. DESTATTE (benadrukt enkel de Waalse (regionalistische) ‘ontwaking’), alsook de uitgebreide review van dit boek door CH. KESTELOOT, “Être ou vouloir être...”

conflicten van de jaren 1880 kreeg die ideologie een sterk politiek karakter in de strijd voor het algemeen stemrecht⁴⁸. Tegen dat de sociaal-strategische ‘wending van de kerk naar het volk’ zich voltrok en de katholieken de arbeidersbeweging konden aanvaarden (na 1891), was het vooral in het ontkerstende Wallonië voor haar te laat. In Gent, dat zowel voor de socialistische als voor de christelijke arbeidersbeweging een pioniersrol vervulde, en nadien elders in Vlaanderen, kon een brede christelijke arbeidersbeweging zich enten op een stevige katholieke subcultuur en tot ontplooiing komen. Vlaanderen industrialiseerde immers zeer langzaam na de ontdekking van steenkool in Limburg in 1900; pas in de jaren 1960 deed zich een omslag voor waarbij het industriële zwaartepunt verschoof van het zich des-industrialiserende Wallonië (mijnen en staal) naar de expanderende Vlaamse havens, waar zich vooral multinationale ondernemingen kwamen vestigen, en de nieuwe hoogtechnologische nijverheden op het Vlaamse platteland⁴⁹. Na de Tweede Wereldoorlog zou de christelijke vakbeweging er trouwens snel de socialistische overvleugelen⁵⁰.

Deze ontwikkeling had evenwel ook te maken met verschillende sociaal-economische structuren tussen de landsdelen, die ook niet zonder gevolg waren voor de maatschappijbeelden en sociale representaties – zelf niet onbelangrijk met betrekking tot de evolutie van de arbeidersbeweging. Daar waar in de Waalse industriële bekkens een veeleer klassieke klassenstructuur tot stand kwam, geconcentreerd in de industriële steden, was dat veel minder het geval in Vlaanderen. Daar bleef, mede door de uitbouw van een dicht net van buurtspoorwegen (een bewuste politiek) het oude kleinstedelijke karakter grotendeels bewaard, met een gemengde bewoning van arbeiders, middenstand en kleine boeren, en kreeg de sociale stratificatie een meer verfijnde structuur, met niet alleen een sterke middenklasse maar tevens, gezien de modernere nijverheden, veel bedienden⁵¹. Het weze duidelijk dat in deze context een socialistische ideologie meer kon aanspreken in de Waalse industriesteden dan in Vlaanderen, waar de sociale structuren

48 Helaas is er nog steeds geen goede algemene geschiedenis van de arbeidersbeweging in België geschreven. C. STRIKWERDA, *A House Divided*... brengt echter wel een uitstekende comparatieve analyse van de vroege ontwikkeling van de christelijke en de socialistische arbeidersbeweging, geconcentreerd op de ontwikkeling in Brussel, Gent en Luik. In bepaalde opzichten vertoont deze studie parallellen met voorliggende tekst. Die is echter geschreven vóór ik Strikwerda's studie heb kunnen lezen.

49 Ch. VANDERMOTTEN, P. SAEY & Chr. KESTELOOT, “België in stukken...” en Ch. VANDERMOTTEN, “Tweehonderd jaar...”.

50 Over de ontwikkeling van de christelijke arbeidersbeweging zie E. GERARD (ed.), *De christelijke...*

51 Er dient hierbij opgemerkt dat Wallonië eigenlijk niet zonder meer herleid mag worden tot de industriële bekkens (overigens bestaan tussen de Borinage en Luik ook grote verschillen in politieke cultuur). Maar ook in de bosrijke Ardennen en de agrarische gebieden van Namen, Luik en Henegouwen zijn de (pre-industriële) sociale verschillen tussen grote boeren en landeigenaars enerzijds en landbouwarbeiders anderzijds doorgaans groter dan in Vlaanderen, dat tot voor kort veel meer een land van kleine zelfstandige boeren was en waar de katholieke gemeenschap voor een grotere homogeniteit zorgde. Vgl. Ch. VANDERMOTTEN, P. SAEY & Chr. KESTELOOT; C. STRIKWERDA, *A House Divided*...

veeleer aansloten op de maatschappijvisie van de christelijke arbeidersbeweging, die zich trouwens in haar strategie in het bijzonder op die sociale verscheidenheid richtte⁵².

Overigens was ook de positie van de Kerk en van de katholieken in het algemeen behoorlijk verschillend in de twee regio's. Wallonië was grotendeels ontkerstend; katholieken waren vooral in conservatieve, burgerlijke kringen te vinden. De christen-democratie – gedefinieerd als het politieke gezicht van de christelijke arbeidersbeweging – heeft er nooit echt wortel geschoten, en vormde in meerdere opzichten een minderheid zowel binnen de arbeidersklasse, die grotendeels socialistisch dacht, als binnen de overwegend conservatieve katholieke gemeenschap alsook binnen de christelijke arbeidersbeweging waarin de Vlamingen de overgrote meerderheid uitmaakten. Dat bleef ook na 1945 zo, al is die situatie in de naoorlogse periode enigszins complexer geworden. Bijwijlen had de Kerk in Wallonië daarom, inzonderheid in de meest ontkerstende gebieden, een sterk missioneringsperspectief. Dat maakte haar gevoelig voor de Katholieke Actie in het interbellum en de nieuwe, radicale methoden van arbeidersapostolaat die na de Tweede Wereldoorlog vanuit Frankrijk werden gepropageerd en die alle de zin van een confessionele arbeidersbeweging in twijfel trokken: ofwel vormde die een factor van verdeeldheid van de katholieken zelf, ofwel stond zij een effectieve apostolische actie in de weg⁵³. De christen-democraten voelden zich in de praktijk door het overwicht van de veelal militant vrijzinnige socialisten gedwongen tot een alliantie met de conservatieve katholieken, maar hebben tegelijk steeds naar mogelijkheden gezocht om uit hun veelvoudige minderheidspositie uit te breken⁵⁴.

In Vlaanderen was de situatie grondig verschillend omdat de bevolking er grotendeels katholiek gebleven was. Het populair-katholiek offensief van de jaren 1860 had die katholieke verankering versterkt, waardoor de kerkgemeenschap een politiek en sociaal veel gematigder karakter had. Ondanks spraakmakende conflicten, zoals in Aalst met priester Daens in de jaren 1893-1914⁵⁵, zocht de kerk er naar een aangepaste, meer sociaal georiënteerde strategie om de socialisten te counteren. Die leidde tot een explosie van katholieke sociale initiatieven en organisaties voor boeren en arbeiders, en maakte tevens de weg vrij voor een weliswaar moeizame erkenning van de christelijke arbeidersbeweging en de politieke christen-democratie. In deze omstandigheden kreeg de katholieke partij er in het interbellum een sterk standskarakter : zij was opgebouwd uit het samengaan van de verschillende, grotendeels op zichzelf staande (politieke) standsorganisaties, waaronder het Algemeen Christelijk Werkersverbond (ACW) de belangrijkste was. De oprichting van de CVP (Christelijke Volkspartij) in 1945 als een

52 A. SPINEUX; P. PASTURE, "Belgium...".

53 Over deze complexe problematiek zie P. PASTURE, *Kerk...*, hfdst. 4 en voor het interbellum E. GERARD, *De Katholieke Partij...*

54 *Ibidem* en P. PASTURE, "Tussen Kerk en burger...".

55 E.-J. VERDOODT; L. WILS, *Het Daensisme...*; K. VAN ISACKER.

moderne ledenpartij ter vervanging van de oude katholieke standenpartij veranderde overigens niet veel aan deze situatie ⁵⁶. Doordat de katholieken in Vlaanderen op een ‘moderne’ wijze, d.w.z. gebruik makend van de toen moderne strategie van massa-organisatie, de socialisten als het ware op eigen terrein bekampten, groeide ook aan socialistische zijde de organisatiedrift: er kwam een proces tot stand dat wij nu verzuiling noemen en dat leidde tot grotendeels gescheiden werelden met een gemeenschappelijke politiek-ideologische cultuur ⁵⁷. Ook de arbeidersbeweging en met name de vakbonden kregen dan ook in Vlaanderen hun sterkste uitbouw. Wegens de nationale verbanden volgde Wallonië Vlaanderen wel, maar het bleef veel minder verzuild; ook de syndicalisatiegraad bleef er lager ⁵⁸. Daarbij dient tenslotte nog opgemerkt dat niet alleen in de christelijke, maar ook in de socialistische arbeidersbeweging de Vlamingen de meerderheid vormden, maar het verschil was er veel minder uitgesproken; door het gewicht van een aantal Franstalige leiders, vooral van de machtige vakbondscentrales van metaalbewerkeren en mijnwerkers, leek vaak het omgekeerde het geval ⁵⁹.

IV. Regionale en nationale identificaties van de arbeidersbeweging in België

De socialisten en het appel van de Belgische naties

De vroegsocialistische arbeidersbeweging had wel degelijk oog voor de Vlaamse problematiek zoals die in de jaren 1830-1860 in flamingantische middens leefde. Mede onder invloed van het marxisme en internationalisme van de eerste Internationale Arbeidersassociatie (1864-1872), die bovendien het antiklerikalisme aanwakkerde, groeide echter de afstand tussen de Vlaamse beweging en het georganiseerde socialisme ⁶⁰. Dat neemt niet weg dat zeker in Antwerpen en bij socialistische figuren als César De Paepe en Philip Coenen er aandacht voor de Vlaamse zaak bleef bestaan. Jan Moulaert heeft bovendien de aandacht gevestigd op een uitgesproken Vlaamsgezinde (maar numeriek niet zwaarwegende) intellectueel-anarchistische stroming in de jaren 1890 – of veeleer op sympathie voor het anarchisme bij sommige Vlaamsgezinden, wat niet hetzelfde is ⁶¹. Volgens Jan Craeybeckx zagen de leidende socialisten vóór de Eerste Wereldoorlog alles samen genomen echter geen band (meer) tussen de Vlaamse en de sociale kwestie ⁶². Als er al van een nationale oriëntatie sprake was, dan was die *Belgisch*,

56 P. PASTURE, “Tussen Kerk en burger...”; E. GERARD, *De Katholieke Partij...*

57 Knap geanalyseerd (maar vanuit een verschillend perspectief) door S. HELLEMANS, *Strijd om de moderniteit...* en C. STRIKWERDA, *A House Divided...*

58 J. NEUVILLE, *Le taux...*; C. STRIKWERDA, *A House Divided...*

59 Verder uitgewerkt in P. PASTURE, “Divergent Developments...”

60 H. VAN VELTHOVEN.

61 J. MOULAERT, *Rood en Zwart...*, p. 204-206; Id., *De vervloekte staat...*, p. 132-148.

62 J. CRAEYBECKX. Een situering van de discussie bij R. VANLANDSCHOOT.

zo bevestigt ook wijlen Guy Vanschoenbeek in het spoor van de klassieke historiografen van het Belgisch reformisme⁶³. Carl Strikwerda heeft in zijn magistrale studie *A House Divided. Catholics, Socialists and Flemish Nationalists in Nineteenth-Century Belgium* trouwens heel precies aangetoond hoe de taalkwestie de doorbraak van het socialisme bij de massa in Vlaanderen en Brussel heeft verhinderd⁶⁴. Al hebben sociaaldemocraten wel degelijk een niet te onderschatten bijdrage geleverd tot de Vlaamse ontvoogding (al was het maar als gevolg van de uitbreiding van het stemrecht waarvan de socialisten de motor waren), voor de sociaal-democratie als dusdanig was de Vlaamse kwestie geen wezenlijk thema.

Toch groeide er na de eeuwwisseling in de socialistische beweging opnieuw een grotere gevoeligheid voor de Vlaams-Waalse problematiek. Paradoxaal genoeg kreeg die vooral in Wallonië voet aan de grond in de reactie tegen de Vlaamse beweging. Jules Destrée was de leider van het Franstalig verzet tegen het flamingantisch offensief om de taalvrijheid en de positie van het Frans in Vlaanderen aan te tasten⁶⁵. In Vlaanderen kwam een Vlaamsgezinde socialistische stroming rond Camille Huysmans versterkt uit de Eerste Wereldoorlog, maar in de strijd voor de taalwetgeving bleef die met handen en voeten gebonden aan het centrale partijstandpunt, dat de facto een afwijzing inhield van elke optie voor de gelijke behandeling, zoals onder meer in het ‘*compromis des belges*’ van 1929 tot uiting kwam⁶⁶. De Tweede Wereldoorlog veroorzaakte in heel Wallonië, maar vooral in socialistische milieus, een anti-Vlaamse reactie wegens de collaboratie van de Vlaams-nationalisten, gevoed door rancune over Vlaamse bevoordeling door de bezetters⁶⁷. Hoewel er duidelijk bezorgdheid heerste over de economische en demografische toekomst van Wallonië, leidde die niet tot een duidelijke regionale identificatie. Ook de naoorlogse Waalse beweging was voor alles anti-Vlaams, wat de fameuze stemming op het Waals congres voor aanhechting van Wallonië bij Frankrijk verklaart. Dat was echt geen uiting van een plotse liefde voor Frankrijk, wel in zekere zin van een verbondenheid met de francophonie, ook buiten de ‘gewestgrenzen’⁶⁸. Voor de Franstalige katholieken was het wegens hun minderheidspositie veel

63 Zie G. VANSCHOENBEEK, alsook A. MOMMEN; M. LIEBMAN, en M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN. Eric Hobsbawm (o.a. in *Nations and Nationalism*, p. 117) verwijst in dit verband graag naar het feit dat Jules Destrée & Emile Vandervelde’s *Le socialisme en Belgique* (Gent, orig. 1897) geen melding maakt van de Vlaamse kwestie. Enige scepsis bij deze voorstelling is evenwel op zijn plaats. Destrée ontpopte zich immers tot een van de protagonisten van de vroege Waalse beweging, een verklaard tegenstander van de Vlaamse Beweging. Hij is trouwens de auteur van de open brief aan de koning met de befaamde uitspraak “*Sire, il n’y a pas de belges*” (1912). Zie ook volgende noot.

64 C. STRIKWERDA, *A House Divided*...

65 L. WILS, *Histoire*..., p. 211 e.v.; J.-Ph. SCHREIBER. Zie ook de commentaar van J. BEAUFAYS en van Ch. KESTELOOT, “Être ou vouloir être...” die vooral de wisselende en ambigue opvattingen van Destrée benadrukt.

66 L. WILS & E. GERARD, “Het ACW...” en L. WILS, “Bormsverkiezing...”.

67 Die bevoordeling maakte deel uit van de Duitse *Flamenpolitik*, een bewuste strategie om de Vlamingen tot collaboratie te verleiden en eventueel verzet te verdelen.

68 Ph. RAXHON.

- Een manifestatie in het kader van de Katholieke Actie vóór de triomfboog in het Jubelpark te Brussel op 24 juni 1934. Overeenkomstig de christelijke maatschappijvisie staan de vertegenwoordigers van de standen in verschillende blokken en kleuren op het plein opgesteld. (Foto KADOC, Leuven)

moeilijker om de Waalse regionalistische kaart te trekken omdat zij voor hun ‘sociaal overleven’ als katholieken afhankelijk waren van de steun van hun Vlaamse ‘vrienden’ – het is geen toeval dat de Franstalige katholieke gemeenschap zich pas echt in de Waalse beweging engageerde nà het afsluiten van het schoolpact⁶⁹.

Deze Vlaamse en Waalse of Franskijlonse ontwikkelingen mogen niet uit het oog doen verliezen dat in de visie van de socialistische arbeidersbeweging de identificatie met de natie – welke ook – duidelijk ondergeschikt was en bleef aan de klassenstrijd⁷⁰. Dat was eveneens het geval voor de strekking-Renard en de *Mouvement Populaire Wallon* (MPW), die in tegenstelling tot de socialistische partij en vakbeweging wel ijverden voor een Waalse regionale autonomie, maar waarbij het federalisme in functie stond van de verwezenlijking van een radicaal sociaal-economisch en politiek programma⁷¹. Dit bleef in wezen het perspectief van de Waalse socialisten toen die vanaf het midden van de jaren zestig, maar vooral na de splitsing van de socialistische partij in 1978, grosso modo het federalistisch programma van Renard overnamen in het kader van de strijd tegen de werkloosheid en de economische crisis, die Wallonië meer nog dan Vlaanderen trof. Dit was althans de visie van diegenen die de socialistische beweging trouw bleven, want een militante minderheid ging de nieuwe taalpartijen vervoegen, in de eerste plaats het *Rassemblement Wallon*, waarin het regionalisme de boventoon voerde⁷². Toen het ABVV al in de jaren zestig en vooral na de grondwetsherzieningen van 1970 en 1980 regionale structuren uitbouwde (overigens vroeger dan het ACV), bleven die sterk geïntegreerd en de facto ondergeschikt aan het unitaire (Belgische) perspectief.

Zowel in Vlaanderen als in Wallonië verzette de socialistische beweging zich hevig tegen diegenen die in de jaren 1980-1990 de regionale splitsing van de sociale zekerheid eisten, enerzijds omwille van de ‘onverklaarbare’ verschillen in de uitgaven voor sociale zekerheid (inz. ziekteverzekering) en de daaruit voortvloeiende overdreven geachte geldstroom van Vlaanderen naar Wallonië, anderzijds recentelijk ook omwille van de Vlaamse politieke wens om de sociale lasten op arbeid te verlagen en om een eigen sociaal-economische politiek te kunnen voeren – al komen er in dat front in Vlaanderen wel barsten. Zij onderstreepte daarbij in de eerste plaats de *nationale solidariteit* maar aan de klassenstrijd als dusdanig werd rechtstreeks niet langer gerefereerd. Ook al roept dit concept van nationale solidariteit wel ergens de eenheid van de arbeidersklasse op, het lijkt er toch sterk op dat een vage, Belgisch-nationale identificatie het klassenperspectief heeft verdrongen⁷³.

69 P. PASTURE, “Vlaanderen, Wallonië, België...”.

70 J. BEAUFAYS, “Le socialisme...”.

71 Zie vooral R. MOREAU; B. FRANCO en J. NEUVILLE & J. YERNA.

72 Ph. DESTATTE, p. 301-303 e.v.

73 Cfr. P. PASTURE, “Divergent Developments...”.

Regionale oriëntaties in de christelijke arbeidersbeweging

De betekenis van de Vlaamse Beweging was alleszins fundamenteel anders voor de christelijke arbeidersbeweging. Bij haar was een regionalistische oriëntering en een identificatie met de Vlaamse Beweging, evenwel binnen de Belgische context, zo goed als vanzelfsprekend, al kan er gediscussieerd worden over de concrete betekenis en impact daarvan. In het interbellum was de verwevenheid van de politieke met de sociale actie echter zeer groot, zodat de hele beweging een duidelijk politiek Vlaamsgezind profiel droeg. In 1945 werd er evenwel een eind gemaakt aan de geïntegreerde structuur van het ACW (LNTC). Ook al werd de band met de politiek na de bevrijdingsperiode opnieuw aangehaald, een verregaande symbiose tussen de christelijke arbeidersbeweging en de politieke christen-democratie zoals in het interbellum kwam er niet meer, zeker niet in Vlaanderen, waar de term christen-democratie in de loop van de jaren vijftig trouwens een andere betekenis kreeg en synoniem werd voor de hele CVP.

De Vlaamse kwestie verdween mede daardoor enigszins van de spits van de sociaal-politieke agenda van de christelijke arbeidersbeweging. De ronkende Vlaamse verklaringen van het ACW werden nauwelijks door een gerichte politieke actie ondersteund, zoals Geeraard Van den Daele in de jaren vijftig bij herhaling mocht ondervinden in zijn windmolenstrijd tegen de taaltoestanden in de ondernemingen. Vooral de christelijke vakbeweging hield zich in de naoorlogse periode op communautair vlak opvallend gedeisd: niet zonder meer om de herinnering aan de bezetting niet op te rakelen (toen er in het ACV een scheuring ontstond tussen Franstaligen en Vlamingen over de deelname aan het door de Duitsers gepatroneerde eenheidssyndicaat)⁷⁴ maar ook vanuit een (impliciet) klassenperspectief dat de (nationale) eenheid van de beweging vereiste. De apostolische of vormende deelorganisaties droegen hun steentje bij tot de vorming van een Vlaams zelfbewustzijn en een Vlaamse cultuur, waarvan het belang niet onderschat mag worden, maar daar bleef het wel bij. Bij een aantal politici van de beweging stond de Vlaamse bewogenheid weliswaar zeer centraal. Daarbuiten lijkt mij dit veel minder het geval te zijn geweest en kan men alleszins voor de naoorlogse periode mijns inziens veeleer spreken van een soort 'natuurlijke toestand', die nu en dan wel uitdrukkelijk aan de oppervlakte kwam, dan wel een wezenlijk onderdeel van het actieprogramma⁷⁵. Naarmate de eisen van het Vlaamse minimumprogramma verwezenlijkt werden, verminderde de betekenis van het Vlaamse perspectief in de christelijke arbeidersbeweging. In de jaren zeventig en tachtig kan men het ACV zelfs rekenen onder de Belgische, unitaire krachten die een verdere federalisering of regionalisering tegenhielden⁷⁶.

74 J. MAMPUYS, spec. p. 210-221; J. NEUVILLE; A. DANTOING; W. STEENHAUT.

75 P. PASTURE, "Vlaanderen, Wallonië, België...".

76 Id., "Divergent Developments...".

- Ook na de Tweede Wereldoorlog worden kroon, kerk en de Vlaamse leeuw door de christelijke arbeiders beweging hoog in het vaandel gedragen.
(Affiche uit EMMANUEL GERARD, *De christelijke arbeidersbeweging in België 1891-1991*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1991, p. 244)

Dat neemt niet weg dat de christelijke arbeidersbeweging de mythes van de Vlaamse Beweging – onder meer over de collaboratie – grotendeels deelde, dat zij participeerde aan de Vlaamse rituelen als de IJzerbedevaart en het Vlaams Nationaal Zangfeest, en in de jaren zestig deelnam aan de Vlaamse ‘marsen’ op Brussel, al moet daarbij opgemerkt worden dat precies daar de moeilijke verhouding met de Vlaamse strijdverenigingen het scherpst tot uiting kwam. Zo richtte het ACW samen met andere christelijke organisaties in 1953 zijn eigen Dag van het Vlaamse Lied in uit onvrede met het separatistisch programma en het politiek-nationalistische discours op het Vlaams Nationaal Zangfeest. De Dag van het Vlaamse Lied zou evenwel nooit dezelfde uitstraling kennen als het eigenlijke Zangfeest, dat bovendien zijn positie matigde, zodat dit laatste vanaf 1959 opnieuw alle flaminganten verenigde ⁷⁷. In 1963 weigerde het ACW het IJzerbedevaartcomité financieel te steunen onder voorwendsel dat tal van christelijke arbeiders al lid waren van de Vlaamse cultuurverenigingen; in feite was dat vooral omdat op de IJzerbedevaart stevast de CVP zwaar op de korrel werd genomen, omdat opgeroepen werd tot een splitsing van België, en omdat gewezen collaborateurs zonder schroom werden gerehabiliteerd ⁷⁸.

De regionale oriëntering bleef evenwel niet beperkt tot Vlaanderen. In de naoorlogse periode groeide in de Waalse vleugel van de beweging eveneens een Waalse oriëntering, al bleef die wel gekenmerkt door dezelfde verdeeldheid tussen een Waalse en francofone betrokkenheid die voor de hele Waalse Beweging geldt ⁷⁹.

Met de vaststelling dat de christelijke arbeidersbeweging zowel een Vlaamse als een Waalse regionale betrokkenheid ontwikkelde, stuiten we op een merkwaardig gegeven. Zowel in Vlaanderen als in Wallonië heeft binnen de georganiseerde katholieke gemeenschap de arbeidersklasse zich sterk met de eigen regio geïdentificeerd. Dit is het opvallendst in Wallonië: samen met enkele progressieve intellectuelen legden vooral de arbeidersbeweging en zelfs niet in het minst vakbondsmilitanten de nadruk op de eigen identiteit, die vooral uit reactie tegen de Vlamingen werd ingevuld. Opmerkelijk daarbij was nog dat de versterking van de Waalse oriëntering in de christelijke arbeidersbeweging gepaard ging met een toenadering tot de socialisten, althans bij de vakbondsmilitanten, en een vermindering van de integratie in de katholieke wereld, waar de band met de Vlaamse katholieken zeker tot 1958 van levensbelang leek. Na het schoolpact, dat de publieke financiering van het vrij (katholiek) onderwijs voor de toekomst veilig stelde, veranderde dat perspectief enigszins. De splitsing van de Katholieke Universiteit Leuven, waarbij de Franstaligen de oude Vlaamse stad moesten verlaten voor een nieuwe campus in Wallonië, creëerde bovendien een merkwaardige solidariteit tussen alle Franstalige

⁷⁷ Cf. H. CROONENBORGH.

⁷⁸ Over heel deze problematiek zie uitgebreider P. PASTURE, *Kerk, politiek en sociale actie...*, hfdst. 5.

⁷⁹ Cfr. P. PASTURE, “Vlaanderen, Wallonië, België...”.

katholieken (die mij zelfs groter lijkt dan tijdens de koningskwesitie en de schoolstrijd). Dit kwam sterk tot uiting bij het uiteenvallen van de CVP in een Vlaamse en een Franstalige partij⁸⁰. Aan die plotse francofone katholieke eenheid kwam evenwel snel een eind en in 1972 moest de MOC (*Mouvement ouvrier chrétien*, de Franstalige tegenhanger van het ACW) het politiek pluralisme van zijn achterban erkennen. Vele Franstalige christendemocraten engageerden zich in de militante taalpartijen (het Brusselse *Front des Francophones* (FDF), het *Rassemblement Wallon* (RW), maar opvallend niet in de *Parti Socialiste* (PS). Ook in katholiek Vlaanderen vond de Vlaamse betrokkenheid vooral bij de (georganiseerde) arbeidersbeweging en enkele intellectuele kringen veel ingang, meer dan bij de andere standsorganisaties, de Boerenbond en de georganiseerde middenstand.

In beide gevallen kan dat gemakkelijk verklaard worden. In Vlaanderen bestond er immers een sociale taalkloof tussen de Vlaamssprekende gewone man en de Franstalige burgers en notabelen, waardoor de taalstrijd tevens een sociale kwestie en zelfs een 'klassenstrijd' werd. In Wallonië werd de Waalse oriëntering gevoed door de economische neergang van het gewest, maar ook door de angst van de Franstaligen voor de opmars van de Vlamingen, onder meer in de openbare diensten⁸¹. Bovendien bood de Waalse beweging de katholieke arbeidersbeweging een mogelijkheid om haar meervoudige minorisatie te doorbreken en nieuwe allianties aan te gaan⁸². Feit blijft echter dat deze vaststelling haaks staat op de veel gehoorde bedenking dat nationalistische of regionalistische bewegingen vooral een zaak van de middenklasse en kleine burgers zijn⁸³.

Wellicht moet deze laatste opmerking genuanceerd worden. Regionale betrokkenheid impliceert nog geen nationalisme in enge zin. De regionale betrokkenheid van de christelijke arbeidersbeweging zowel in Vlaanderen als in Wallonië sloeg op verzet tegen taaldiscriminatie en op streven naar culturele autonomie, de vorming van een eigen cultuurgemeenschap, en de mogelijkheid om een regionaal economisch beleid te kunnen voeren. Dit is niet hetzelfde als ijveren voor de vorming van een afzonderlijke natie-staat; zoals gezegd nam het Vlaams engagement van de christelijke arbeidersbeweging sterk af naarmate haar Vlaamse eisen verwezenlijkt werden. De kleinburgerlijke basis

80 Na de CVP in 1968 volgden ook de andere partijen : de liberale partij PVV in 1972 en de Belgische Socialistische Partij in 1978. Het is geen toeval dat de socialistische partij de laatste was die zich regionaal opsplijste. Tussen de Franstalige en Vlaamse partijen bleven wel nog informele contacten bestaan, hoewel ze institutioneel niet langer met elkaar verbonden waren en ook inhoudelijk uit elkaar groeiden.

81 Zie vooral L. WILS, *Histoire...*

82 Zie hoger.

83 Zie bijvoorbeeld M. REYNEBEAU, p. 240. Voor een vernietigende commentaar op de stelling dat nationalisme vooral een zaak van de middenklasse is zie C. STRIKWERDA, "How World War I...", p. 10-12 (grotendeels samengevat in C. STRIKWERDA, "Nationalism..."). Merk overigens op hoe de terminologische verwarring waar ik eerder op wees (zie noot 46) hier zijn tol eist.

van het VNV en het politieke Vlaams-nationalisme, met inbegrip van de Volksunie, lijkt voldoende gedocumenteerd, maar het Vlaams Blok haalt zijn kiezers dan weer veel meer bij laaggeschoolde arbeiders, jongeren en in de grotere steden – kiezers die evenwel vooral aangetrokken worden door het anti-migrantenstandpunt van die partij⁸⁴. In die zin heeft Miroslav Hroch dan toch gelijk waar hij stelt dat de ontwikkeling van een nationale beweging zeer sterk beperkt wordt door het bestaan van industriële klassentegenstellingen en een georganiseerde arbeidersbeweging, al moet die stelling in het licht van het bovenstaande hoe dan ook sterk genuanceerd worden⁸⁵.

Hierbij aansluitend kan men nog een andere bedenking formuleren. Door de beklemtoning van de eigenheid tegenover de andere, staat het nationalisme, ook het zogenaamde ‘zachte’ nationalisme, gemakkelijk bloot aan de verleiding van exclusiviteit en autoritarisme⁸⁶. Dat de Vlaamse beweging daar herhaaldelijk aan toegegeven heeft, is overduidelijk. Die verleidingen waren ook aanwezig in de christelijke arbeidersbeweging, die door haar oorsprong in de anti-modernistische reactie van de Kerk daar bovendien extra gevoelig voor is. In het interbellum uitte zich dit onder meer in een negatieve houding tegenover migranten en vluchtelingen⁸⁷. Toch lijkt zij, ondanks alle ambiguïteit en individuele zowel als collectieve uitzonderingen, in haar geheel in de jaren 1930-1944 weerbaarder tegenover fascistoïde tendensen dan andere sociale groepen in het katholieke milieu, in het bijzonder dan kleine burgers en intellectuelen (!)⁸⁸.

Klaus-Jürgen Nagel stelde met betrekking tot Catalonië eveneens vast dat er in de arbeidersbeweging ruimte was voor een identificatie met de eigen natie, maar dat dit ook niet vertaald werd in een exclusief nationalisme⁸⁹. Deze gegevens ondersteunen de thesis van de Amerikaanse historicus Carl Strikwerda – die overigens bijzonder goed thuis is in de Belgische sociale geschiedenis – dat men bij de studie van het nationalisme een onderscheid moet maken tussen conservatieve en liberale vormen van nationalisme, of, in de terminologie van zijn Leuvense collega Louis Vos, tussen exclusieve en inclusieve vormen van nationalisme. Volgens Strikwerda heeft de historiografie onder invloed van de ervaringen van de jaren dertig ten onrechte het nationalisme verengd tot zijn

84 H. DE WITTE & P. SCHEPERS. Leden en kaders van het Vlaams Blok zijn nog niet onderzocht. Over het VNV zie Br. DE WEVER.

85 Zie vanuit eenzelfde perspectief ook K.-J. NAGEL, “Arbeiter...” en J. JORDANA & K.-J. NAGEL. Vgl. M. HROCH, vooral p. 28-29.

86 Zeer sterk geformuleerd door F. DE WACHTER. De term “zachte nationalisme” staat wel degelijk voor het geweldloze, ‘democratische’ politieke nationalisme.

87 Zie daarover de verschillende publicaties van F. CAESTECKER. De houding van de socialistische arbeidersbeweging was over het algemeen iets positiever.

88 P. PASTURE, “The Temptations of Nationalism...”; G. VAN HAVER. De aantrekkingskracht van anti-democratische, extreem-rechtse ideologieën op katholieken, ook in België, wordt sterk benadrukt door Martin CONWAY.

89 K.-J. NAGEL, “Arbeiter...”

- Het ACV nam vaak het initiatief bij de uitbouw van het sociaal-economisch overlegmodel. *Rerum Novarum*-betoging te Antwerpen in 1948. (Foto KADOC, Leuven)

reactionaire component. “*Much of what passes for theory and historical interpretation of nationalism has actually been powerfully shaped by a mis-reading of the past. If we see nationalism as a political creed which appeals to diverse individuals who want to create new communities or solidarities, and recognize that its political impact can be equally diverse, we may be less surprised by our own world*”⁹⁰.

V. Slotbedenkingen

Zoals uit dit overzicht met betrekking tot België blijkt, is het proces van collectieve identificatie een complex gebeuren. Kerk, natie en klasse fungeren inderdaad als bronnen van identificatie, maar op verschillende wijzen. Klasse is een eerste bron, en voor de socialistische arbeidersbeweging zelfs de ‘primordiale’ bron van identificatie. Maar die formuleerde een discours over de arbeidersklasse dat wellicht beter aansluit bij een Waalse industriële realiteit dan elders in België. Voor de christelijke arbeidersbeweging lag dat precies omgekeerd. Haar visie op de arbeidersklasse was evenwel sterk beïnvloed door het katholieke sociale denken dat een meer organisch beeld van de samenleving

⁹⁰ C. STRIKWERDA, *How World War...*, p. 53; L. VOS, “Nationalisme...”

- Bezige bijen om de vlijt en de verstandhouding tussen verschillende standen binnen de interprofessionele structuur na de Tweede Wereldoorlog uit te beelden.
(Affiche z.d., KADOC, Leuven)

propageert. Hetzelfde geldt voor de regionale identificatie, die voor een deel met haar anti-etatisme en het katholieke subsidiariteitsbeginsel samenvalt. In de socialistische arbeidersbeweging volgt het vasthouden aan de Belgische nationale kaders in grote mate uit de historisch gegroeide socialistische fixatie op de staat als sokkel waarop de klassenstrijd moet gevestigd worden. De strijd voor het algemeen stemrecht, die steeds binnen de nationale kaders werd gedacht, heeft ongetwijfeld die identificatie bevorderd en biedt een mooie illustratie van het door Marcel Van der Linden beschreven proces van nationale integratie, dat al heel vroeg ook in een nationale identificatie uitmondde⁹¹.

Een uitgesproken Vlaamse identificatie lag voor de Vlaamse socialisten ook om strategische redenen moeilijk. Zij vormden in Vlaanderen een minderheid en waren dus van hun Franstalige kameraden afhankelijk – een situatie die *mutatis mutandis* ook voor de Franstalige katholieken opging, die zich eveneens in eerste instantie met de Belgische staat wilden identificeren. Bovendien had de Vlaams-nationalistische beweging zich zodanig gecompromitteerd, dat een alliantie ook met meer gematigde flaminganten,

91 M. VAN DER LINDEN.

zeker voor de Franstaligen, zo goed als uitgesloten was. Die ‘gematigde flaminganten’ weigerden doorgaans trouwens afstand te nemen van de (gewezen) collaborateurs. Daarbij kan nog opgemerkt worden dat de christelijke arbeidersbeweging zich van bij haar ontstaan met de Vlaamse beweging had verbonden, waardoor zij als het ware dit terrein bezette en de mogelijkheden voor de socialisten beperkte.

De socialistische arbeidersbeweging zette zich af tegen de Kerk - voor haar een ‘negatieve bron’ van identificatie - al is het even opmerkelijk als paradoxaal dat de socialisten bij het ontwikkelen en verdiepen van hun identiteit heel wat gebruiken en rituelen invoerden die manifest geïnspireerd lijken door de katholieke kerk⁹². Overigens geldt het omgekeerde ook : de christelijke arbeidersbeweging nam heel wat van haar socialistische tegenstrevers over, zoals de organisatie van het ACW in 1921, die een doorslag was van de BWP, en zoals de Rerum Novarum-vieringen, die als alternatief voor 1 mei fungeerden⁹³.

De katholieke kerk heeft ongetwijfeld de christelijke arbeidersbeweging sterk beïnvloed, maar toch kon deze zich niet zonder meer met de Kerk identificeren. Ongetwijfeld voelden de promotoren van de vroege christelijke arbeidersbeweging zich overtuigde katholieken. Zij behoorden trouwens tot een militante ultramontaanse stroming die de samenleving wilde herkerstenen en het gezag van de paus centraal stelden. Zij benadrukten echter, onder meer in de terminologie (anti-socialistische of vrije vakbonden⁹⁴, christelijk i.p.v. katholiek), hun autonomie tegenover de Kerk als dusdanig. Dat bleek evenwel niet steeds gemakkelijk, vooral niet in Wallonië waar de externe druk het grootst was. Die druk leidde overigens tot twee, op het eerste gezicht tegengestelde reacties, die elkaar deels afwisselden en zich deels gelijktijdig voordeden : enerzijds een katholieke frontvorming waarbinnen de eigenheid van de arbeiders - christendemocratie verdrongen werd (ook in 1945 en in het bijzonder in de jaren 1950), anderzijds een streven naar een uitbraak uit die knelling en naar nieuwe allianties, onder meer op regionale basis (zoals onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog en in de jaren 1960-70).

Uit de analyse van de regionale oriëntaties van de socialistische en christelijke arbeidersbeweging in België komt wellicht nog het best tot uiting hoe de verschillende collectieve identificaties op elkaar inwerken: elkaar beïnvloeden en soms elkaar ook verdringen. Opvallend blijken bij de uitbouw van de collectieve identiteit ook strategische factoren een rol te spelen : de collectieve identificatie is met andere woorden veel meer dan men zou kunnen denken geen passief en onbewust proces, maar althans ook een

92 Cf. *supra*, noot 33.

93 E. GERARD, “Het Algemeen...”.

94 De term “vrije” vakbonden werd oorspronkelijk gebruikt om een onderscheid met de socialistische vakbonden te maken.

actief gebeuren, waarbij het geconstrueerde, of 'imaginaire' karakter in grote mate bepaald wordt door een 'objectieve' realiteit.

* PATRICK PASTURE (°1961) is als Onderzoeksleider van het FWO-Vlaanderen verbonden aan de Katholieke Universiteit Leuven. Zijn onderzoek heeft hoofdzakelijk betrekking op internationale en comparatieve geschiedenis van de arbeidersbeweging en op de sociale geschiedenis van kerk(-en) in Europa. Hij publiceerde recent *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie*, Parijs, 1999 (ter perse) en, samen met J. Verberckmoes (eds), *Working Class Internationalism and the Appeal of National Identity*, Oxford, 1998.

Bibliografie

C. ALIX, *Le Saint-Siège et les nationalismes en Europe, 1870-1960*, Parijs, 1962. • B. ANDERSON, *Imagined Communities. Reflections upon the Origin and Spread of Nationalism*, Londen/New York, 1991. • J. BEAUFAYS, "Le socialisme et les problèmes communautaires", in *1885/1985. Du Parti Ouvrier Belge au Parti Socialiste*, Brussel, 1985, p. 255-278. • S. BERGER & A. SMITH (ed.), *Nationalism, Labour and Ethnicity 1870-1939*, Manchester/New York, 1999. • G.A. BERMAN, "Subsidiarity and the European Union", in P.M. LÜTZELER (ed.), *Europe after Maastricht. American and European Perspectives*, Providence/Oxford, 1994, p. 139-157. • A. BORNEBROEK, *De Strijd voor harmonie. De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond CNV 1896-1996*, Amsterdam, 1996. • C. BRYAN, "Women and Nation : A Reappraisal", in W.R. GARSCHA & C. SCHINDLER (eds.), *Arbeiterbewegung und nationale Identität*, Wenen, 1994, p. 96-105. • F. CAESTECKER, "Vakbonden en vreemde arbeiders in de tussenoorlogse periode, het onduidelijke antwoord op een patronale uitdaging", in *AMSAB-Tijdingen*, 1983-4 (II), nr. 3-4, p. 31-47. • Id., "Vakbonden en etnische minderheid, een ambigue verhouding. Immigratie in de Belgische mijnbekkens, 1900-1940", in *Brood en Rozen*, 1997 (II) nr. 1, p. 51-63. • Id., "Vervanging of verdringing van de buitenlandse mijnwerkers in Limburg. De emancipatie van de Limburgse mijnwerkers (...)", in *Limburg*, 1998 (LXXVII), nr. 4, p. 309-326. • M.D. CHENU, "Classes et corps mystique du Christ", in *Semaines sociales de France*, Bordeaux, 1939, p. 373-389. • B.-S. CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, 1972. • M. CLAEYS-VAN HAGENDOREN, *25 jaar Belgisch socialisme. Evolutie van de verhouding van de Belgische Werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940*, Antwerpen, 1967. • COACKLEY (ed.), *The Social Origins of Nationalist Movements. The Contemporary West European Experience*, Londen, 1992. • W. CONNOR, "Etno-National Versus Other Forms of Group Identity : The Problem of Terminology", in N. RHODDIE (ed.), *Intergroup Accomodation in Plural Societies*, Londen/Basingstoke, 1978. • Id., *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton NJ, 1984. • M. CONWAY, *Catholic Politics in Europe 1918-1945*, Londen/New York, 1997. • J. CRAEYBECKX, "Arbeidersbeweging en Vlaamsgezindheid voor de Eerste Wereldoorlog", in *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, 1978 (XL) nr. 3, p. 3-53. • H. CROONENBORGH, "Het ANZ en de Dag van het Vlaamse Lied", in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1982 (XLI), p. 38-51. • A. DANTOING, *La 'collaboration' du cardinal. L'Eglise de Belgique dans la Guerre 40*, Brussel, 1991. • E. DEFOORT, *Het klauwen van de historicus*, Antwerpen/Baarn, 1996. • PH. DESTATTE, *L'identité wallonne. Essai sur l'affirmation politique de la Wallonie (XIXe-XXe siècles)*, Charleroi, 1997. • R. DETREZ & J. BLOMMAERT (eds.), *Nationalisme. Kritische opstellen*, Berchem, 1994. • F. DEWACHTER, "Wie is mijn volk ? De verleidingen van het zachte nationalisme", in DETREZ & BLOMMAERT (eds.), p. 71-91. • B. DE WEVER, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Tiel/Gent, 1995. • H. DE WITTE & P. SCHEPERS, "Twintig jaar Vlaams Blok. Herkomst, evolutie en toekomst van partij en kiezers", in *Internationale Spectator*, 1997 (LI) nr. 7-8, p. 420-428. • D. DURAND, *L'Europe de la démocratie chrétienne*, Brussel, 1995. • S.-N. EISENSTADT & B. GIESEN, "The construction of collective identity", in *Archives européennes de sociologie*, 1995 (XXXVI), p. 72-102. • M.P. FOGARTY, *Christian Democracy in Western Europe 1920-1953*, Londen, 1966. • M. FORMAN,

Nationalism and the International Labor Movement. The Idea of the Nation in Socialist and Anarchist Theory, Pennsylvania, 1998. • L.L. FRADER & S.O. ROSE, "Introduction : Gender and the Reconstruction of European Working-Class History", in L.L. FRADER & S.O. ROSE (eds.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ithaca/Londen, 1997, p. 1-36. • B. FRANCO, "Les luttes sociales et la conscience de classe : les années Renard", in *Socialisme*, 1990 (XXXVII) nr. 217/218, p. 71-83. • R. GALLISOT, "La patrie des prolétaires", in *Le Mouvement Social*, 1989, nr. 147, p. 11-25. • C. GEERTZ, "The Integrative Revolution : Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States", in C. GEERTZ, *The Interpretation of Cultures : Selected Essays*, Londen, 1993 (orig. 1963), p. 255-310. • E. GELLNER, *Naties en nationalisme*, Amsterdam, 1994. • E. GERARD, *De christelijke arbeidersbeweging in België 1891-1991*, Leuven, 1991. • Id., *De Katholieke Partij in crisis. Partijpolitiek in België (1918-1940)*, Leuven, 1985. • Id., "Het Algemeen Christelijk Werknemersverbond", in E. GERARD (ed.), *De christelijke arbeidersbeweging in België*, vol. 2, p. 547-611. • N.L. GREEN, "Classe et ethnicité, des catégories caduques de l'histoire sociale ?", in B. LEPETIT (ed.), *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Parijs, 1995, p. 165-186. • G. GRUNBERG en R. MOURIAUX, *L'univers politique et syndical des cadres*, Parijs, 1979. • E. GUERRY, *La doctrine sociale de l'Eglise. Son actualité, ses dimensions, son rayonnement*, Parijs, 1957. • D. HANLEY (ed.), *Christian democracy in Europe : A comparative perspective*, Londen, 1995. • S. HELLEMANS, *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*, Leuven, 1990. • Id., "Zuilen en verzuiling in Europa", in U. BECKER (ed.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*, Amsterdam, 1993, p. 121-150. • E.J. HOBBSBAWM, *Natie en nationalisme sedert 1780. Streven, mythe en werkelijkheid*, Amsterdam, 1994. • Id., *Worlds of Labour. Further Studies in the History of Labour*, Weidenfeld & Nicolson, Londen, 1984. • M. HROCH, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge, 1985. • J. JORDANA & K.-J. NAGEL, "Trade Unionism in Catalonia : Have Unions Joined Nationalism ?", in PASTURE & VERBERCKMOES (eds.), p. 83-106. • S. KALYVAS, *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Ithaca/Londen, 1997. • CH. KESTELOOT, "Être ou vouloir être. Le cheminement difficile de l'identité wallonne", in *BEG*, 1997, nr. 3, p. 181-201. • Id., "Mouvement wallon et identité nationale" (*Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 1392), CRISP, Brussel, 1993. • Id., "Le Mouvement Populaire Wallon et la prise de conscience du mouvement wallon (1961-1965)", in *Cahiers marxistes*, 1988 nr. 157, p. 54-67. • B. KLANDERMANS, "Closing Address : Does Class (Still) Unite ?", in G. VAN GYES e.a., *Can Class Still Unite ? Trade Unions, Class Solidarity and the Differentiated Workforce in Late Modernity*, Aldershot, publicatie voorzien 2000. • H. KONRAD, *Nationalismus und Internationalismus. Die österreichische Arbeiterbewegung vor dem Ersten Weltkrieg*, Wenen, 1976. • J.J. KULCZYCKI, *The Foreign Worker and the German Labor Movement. Xenophobia and Solidarity in the Coal Fields of the Ruhr, 1871-1914*, Oxford/Providence USA, 1994. • Id., *The Polish Coal Miners' Union and the German Labor Movement in the Ruhr, 1902-1934. National and Social Solidarity*, Oxford/New York, 1997. • C. LANE, *The Rise of Rulers. Ritual in Industrial Society : The Soviet Case*, Cambridge, 1981. • F. LAMNON, *Privilege, Persecution and Prophecy. The Catholic Church in Spain 1875-1975*, Oxford, 1987. • M. LAUNAY, *Le syndicalisme chrétien en France : de 1885 à nos jours*, Parijs. • M. LIEBMANN, *Les socialistes belges. 1885-1914. La révolte et l'organisation*, Brussel, 1979. • R. LÖW, *Der Zerfall der 'Kleinen Internationale'. Nationalitätenkonflikte in der Arbeiterbewegung des alten Österreich (1889-1914)*, Wenen, 1984. • E. LUCAS, *Vom Scheitern der deutschen Arbeiterbewegung*, Basel/Frankfurt, 1983. • S. MACDONALD, "Identity Complexes in Western Europe : Social Anthropological Perspectives", in S. MACDONALD, *Inside European Identities. Ethnography in Western Europe*, Providence/Oxford, 1993, p. 1-26. • J. MADELEY, "Politics and the Pulpit : the Case of Protestant Europe", in S. BERGER (ed.), *Religion in West European Politics*, Londen, 1982, p. 149-171. • Id., "Politics and Religion in Western Europe", in G. MOSER (ed.), *Politics and Religion in the Modern World*, Londen, 1991, p. 28-66. • J. MAMPUYS, "De christelijke vakbeweging", in E. GERARD (ed.), *De christelijke...*, vol. 2, p. 146-315. • S. MATTL & M. VAN DER LINDEN, "Austromarxisme en nationalisme : Karl Renner en Otto Bauer", in R. DETREZ & J. BLOMMAERT (eds.), *Nationalisme...*, p. 242-252. • J.M. MAYEUR, *Catholicisme social et démocratie chrétienne. Principes romains, expériences françaises*, Parijs. • L. MEES, "Nationalismus und Arbeiterbewegung im Spanischen Baskenland zwischen 1876 und 1923", in *Geschichte und Gesellschaft*, 1994 (XX) nr. 3, p. 364-384. • Id., "Social Solidarity and National Identity in the Basque Country : The Case of the Nationalist Trade Union ELA/STV", in PASTURE & VERBERCKMOES (eds.), *Working Class...*, p. 43-82. • A. MELUCCI, "The process of Collective Identity", in H. JOHNSTON & B. KLANDERMANS (eds.), *Social Movement and Culture*, Londen, 1995, p. 41-63. • A. MOMMEN, *De Belgische Werkliedenpartij. Ontstaan en ontwikkeling van het reformistisch socialisme, 1880-1914*, Gent, 1980. • H. MOMMSEN, *Arbeiterbewegung und nationale Frage*, Göttingen, 1979. • R. MOREAU, *Combat syndical et conscience wallonne. Du syndicalisme clandestin au Mouvement Populaire Wallon*

(1943-1963), Luik/Brussel/Mt.-S.-Marchienne, 1984. • J. MOULAERT, *De vervloekte staat. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890-1914*, Berchem, 1981. • Id., *Rood en Zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914*, Davidsfonds, 1995. • K.-J. NAGEL, "Forschungen zum Verhältnis von Nationalismus und Arbeiterbewegung: Das Beispiel Katalonien", in *Mitteilungsblatt des Instituts zur Erforschung der europäischen Arbeiterbewegung (IGA)*, 1996, nr. 7, p. 160-180. • Id., "Arbeiter und Vaterland: Katalonien zwischen 1898 und 1923", in H.-J. PUHLE (ed.), *Nationalismen und Regionalismen in Westeuropa*, spec. nr. *Geschichte und Gesellschaft*, 1994 (XX) nr. 3, p. 349-363. • J. NEUVILLE, *La CSC en l'an 40. Le déchiement et la difficile reconstruction de l'Unité*, Brussel, 1988. • Id., "Le taux de syndicalisation en Belgique" (*Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr. 298), Brussel, 1965. • J. NEUVILLE & J. YERNA, *Le choc de l'hiver 1960-1961. Les grèves contre la loi unique*, Brussel, 1990. • E. NIMNI, *Marxism and Nationalism. Theoretical Origins of a Political Crisis*, Londen, 1991. • E. O'SHEA, "The European Principle of Subsidiarity and Christian Social Doctrine", in J. PA-COLET (ed.), *Social Protection and the European Economic and Monetary Union*, Aldershot, 1996, p. 275-288. • P. PASTURE, "Anti-internationalisme en antisocialisme in de christelijke arbeidersbeweging: Vlaanderen in internationaal perspectief", in *Brood en Rozen*, 1997 (II), nr. 1, p. 25-39. • Id., "Belgium: pragmatism in pluralism", in PASTURE, VERBERCKMOES & DE WITTE (eds.), vol. 1, p. 91-135. • Id., *Christelijk syndicalisme in Europa na 1968. Spanningen tussen identiteit en praktijk*, Leuven/Amersfoort, 1993. • Id., "Divergent Developments, Regional Alliances and National Solidarity in Belgium", in J. WETS (ed.), *Cultural Diversity in Trade Unions: A Challenge to the Class Identity?*, Aldershot, ter perse. • Id., "Het ACV en de katholieke sociale leer. Hoe hemel en aarde verzoenen?", in *De Gids op maatschappelijk gebied (GMG)*, 1991 (XXXII) nr. 5, p. 447-465. • Id., *Histoire du syndicalisme chrétien international. La difficile recherche d'une troisième voie*, Parijs, 1999. • Id., *Kerk, politiek en sociale actie. De unieke positie van de christelijke arbeidersbeweging in België 1944-1973*, Leuven/Apeldoorn, 1992. • Id., "Où sont les travailleurs d'antan? La perception de la classe ouvrière par le mouvement ouvrier chrétien belge dans la période d'après-guerre", in J. DENIOT (ed.), *Crises et métamorphoses ouvrières*, Parijs, 1995, p. 225-237. • Id., "The fist of the dwarf. Christian trade unions as a European pressure group 1945-1962", in *Journal for European Integration History*, 1995 (I) nr. 2, p. 5-26. • Id., "The Temptations of Nationalism: Regionalist Orientations in the Belgian Christian Labour Movement", in PASTURE & VERBERCKMOES (eds.), p. 107-150. • Id., "Tussen Kerk en burger. De partij en haar georganiseerde achterban", in W. DEWACHTER e.a., *Tussen staat en maatschappij. Geschiedenis van de christendemocratie in België (1945-1995)*, Tielt, 1995, p. 202-223. • Id., "Vlaanderen, Wallonië, België. Regionale oriëntaties in de christelijke arbeidersbeweging", in *BEG/CHTP*, 1997, nr. 3, p. 215-235. • P. PASTURE & J. VERBERCKMOES (eds.), *Working Class Internationalism and the Appeal of National Identity. Historical Dilemmas and Current Debates on Western Europe*, Oxford/New York, 1998. • P. PASTURE, J. VERBERCKMOES & H. DE WITTE (eds.), *The Lost Perspective? Trade Unions between Ideology and Social Action in the New Europe*, Aldershot, 1996. • S. PRÜFER, "Die frühe deutsche Sozialdemokratie 1963 bis 1890 als Religion: Zur Problematik eines revitalisierten Konzepts", in *International Conference of Labour Historians, Rituals, Myths and Symbols – The Labour Movement Between Religion and Popular Culture*, Linz, 9-13 September 1997 (publicatie acta in voorbereiding?). • PH. RAXHON, *Histoire du Congrès wallon d'octobre 1945. Un avenir politique pour la Wallonie?*, Charleroi, 1995. • L. REICHHOLD, *Geschichte der christlichen Gewerkschaften Österreichs*, Wenen, 1987. • H. RIGHART, "De ene ongedeelde KAB' vrome wens of werkelijkheid?", in J. ROES (ed.), *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945*, Baarn, 1985, p. 79-131. • Id., *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*, Meppel/Amsterdam, 1986. • R. ROSDOLSKY, *Engels and the 'Nonhistoric' Peoples: The National Question in the Revolution of 1848*, Glasgow, 1986. • J. ROUILLARD, *Histoire de la CSN, 1921-1981*, Montréal, 1981. • M. SCHNEIDER, *Die Christlichen Gewerkschaften Deutschlands, 1894-1933*, Bonn, 1982. • J.-PH. SCHREIBER, "Jules Destrée tussen separatisme en nationalisme", in A. MORELLI (ed.), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, Berchem, 1996. • J. SCHZARZMANTEL, *Socialism and the Idea of the Nation*, New York, 1991. • J.E. SMITH, *Quasi religions: humanism, Marxism and nationalism, Themes in comparative religion*, Basingstoke, 1994. • A. SPINEUX, *Forces et stratégies syndicales*, onuitgegeven Doctoraatsverhandeling UCL, Dept. de sociologie, 1981. • W. SPOHN, "Religion and Working-Class Formation in Imperial Germany 1871-1914", in *Politics & Society*, 1991 (XIX) nr. 1, p. 71-108. • W. STEENHAUT, "De Unie van Hand- en Geestesarbeiders", in *België 1940. Een maatschappij in crisis en oorlog*, Brussel, 1993, p. 277-284. • C. STRIKWERKDA, *A House Divided. Catholics, Socialists and Flemish Nationalists in Nineteenth-Century Belgium*, Lanham, 1997. • Id., "Catholic Working-Class Movements in Western Europe", in *International Labor and Working-Class History*, 34 (Fall 1995), p. 70-85. • Id., *How*

World War I Transformed Modern Nationalism : Internationalism, Nation-States, and Ethnicity, 1890-1930, ongepubliceerde paper University of Kansas, 1993. •- Id., "Nationalism, Ethnicity and Social Movements", in *Brood en Rozen*, 1997 (II) nr. 1, p. 11-23. •- Id., "Reinterpreting the History of European Integration : Business, Labor and Social Citizenship in Twentieth Century Europe", in J. KLAUSEN & L. TILLY (eds.), *European Integration in Social and Historical Perspective. 1850 to the Present*, Lanham, 1997, p. 51-70. •- K. TENFELDE, "Historische Milieus – Erleblichkeit und Konkurrenz", in M. HETTLING & P. NOLTE (eds.), *Nation und Gesellschaft in Deutschland. Historische Essays*, München, 1996, p. 247-268. •- W. THORPE, "Syndicalist Internationalism before World War II", in M. VAN DER LINDEN & W. THORPE (eds.), *Revolutionary Syndicalism : an International Perspective*, Aldershot, 1990, p. 237-260. •- E. TROELTSCH, *The Social Teaching of the Churches*, New York, 1960. •- M. VAN DER LINDEN, "The National Integration of European Working Classes. Explaining the Casual Configuration", in *International Review of Social History*, 1988 (XXXIII), p. 285-311. •- CH. VANDERMOTTEN, P. SAEY & CHR. KESTELOOT, "België in stukken : bestaan Vlaanderen en Wallonië echt ?", in *Barsten in België. Een geografie van de Belgische maatschappij*, Werkgroep Mort subite, Berchem, 1990, p. 11-65. •- CH. VANDERMOTTEN, "Tweehonderd jaar verschuivingen in de industriële geografie van België", in *Barsten in België. Een geografie van de Belgische maatschappij*, Werkgroep Mort subite, Berchem, 1990, p. 77-108. •- C. VAN GESTEL, *Kerk en sociale orde. Historische ontwikkeling en leerstellige inhoud van de sociale leer der Kerk*, Leuven, 1956. •- G. VAN HAVER, *Onmacht der verdeelden. Katholieken in Vlaanderen tussen democratie en fascisme, 1929-1940*, Berchem, 1983. •- K. VAN ISACKER, *Het Daensisme. De teleurgang van een onafhankelijke christelijke arbeidersbeweging in Vlaanderen 1893-1914*, Antwerpen, 1959. •- K. VAN KERSBERGEN & B. VERBEEK, "The Politics of Subsidiarity in the European Union", in *Journal of Common Market Studies*, 1994 (XXXII), p. 215-236. •- R. VAN LANDSCHOOT, "Sociale beweging en Vlaamse beweging", in *De Geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging sinds 1975*, Handelingen van het colloquium op 24.10.1992 te Antwerpen..., spec. nr. *Wetenschappelijke Tijdingen*, Gent, 1993, p. 47-48. •- G. VANSCHOENBEEK, "Socialisten : gezellen zonder vaderland ? De Belgische Werkliedenpartij en haar verhouding tot het 'vaderland België', 1885-1940", in *BEG*, 1997, nr. 3, p. 237-255. •- H. VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie 1830-1914. Macht en onmacht van de Vlaamsgezinden*, Kortrijk, 1982. •- P. VERBRUGGEN, *Deelalternatieven voor de traditionele godsdienstbeleving in het Gentse socialisme (1870-1914)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1982. •- F.-J. VERDOODT, *De zaak Daens. Een priester tussen Kerk en christen-democratie*, Leuven, 1993. •- L. Vos, "Nationalisme : reflecties van een historicus", in *BEG/CHTP*, 1997, nr. 3, p. 301-302. •- L. Vos & M. DETREZ (eds.), *Shifting nationalisms in Belgium*, Basingstoke, 1998. •- L. WILS, "Bormsverkiezing en Compromis des Belges. Het aandeel van de regerings- en oppositiepartijen in de taalwetgeving tussen de twee wereldoorlogen", in L. WILS, *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en geschiedenis*, Leuven, 1994, p. 321-383. •- Id., *Het Daensisme. De opstand van het Zuidvlaamse platteland*, Leuven, 1969. •- Id., *Histoire des nations belges*, Ottignies LLN, 1996. •- Id., "The workers' movement and nationalism", in P. PASTURE & J. VERBERCKMOES & H. DE WITTE (eds.), *The Lost Perspective ?... vol. 2*, p. 161-175. •- L. WILS & E. GERARD, "Het ACW, de katholieke partij en de taalwetgeving, 1929-1932", in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1996 (LV) nr. 4, p. 235-255 en 1997 (LVI) nr. 1, p. 3-24. •- C.M. WINSTON, *Workers and the Right in Spain 1900-1936*, Princeton, 1985. •- E. WITTE & H. VAN VELTHOVEN, *Taal en politiek. De Belgische casus in een historisch perspectief*, Brussel, 1998. •- S. YEO, "A New Life : the religion of socialism in Britain, 1883-1896", in *History Workshop*, 4 (Autumn 1977), p. 5-56.